

Прощание с гостями проходило обычно согласно общепринятым канонам. В мемуарах современников не раз упоминается, что хозяева упрашивали желанных гостей остаться хотя бы еще на ночь. Особо гостеприимные помещики обязательно давали гостям что-то на дорожку либо ведро с рыбой, либо яблок моченых и т.д. Анализ источников свидетельствует о том, что одних гостей дворянин провожал с искренним сожалением, других едва успевал «сживать» или от них «освобождаться». В любом случае, визиты и прием гостей являлись одной из наиболее важных составляющих быта провинциального дворянства.

Таким образом, гостеприимство являлось важной формой социального поведения провинциального дворянства, в том числе и Центрального Черноземья, которое проявлялось в радушном приеме гостей и хлебосольстве. И многие представители «благородного сословия» старались показать, какими гостеприимными хозяевами они были.

Примечания

¹ Гостеприимство // Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: Избранные статьи / под ред. Л.В. Беловинского. М., 2004. С. 160.

² Гостеприимство. Режим доступа: <http://tolslovar.ru/g4634.html>

³ Инсарский В.А. Воспоминания. Из быта наших помещиков. 1849–1850. // Русская старина. 1874. № 9. С. 307.

⁴ Там же. С. 315–316.

⁵ Бунин И.А. Мелкопоместные // Собр. соч. в 6 тт. М., 1987. Т. 2. С. 350.

⁶ Мышецкий В.С. Воспоминания // Исторический вестник. 1896. № 11. С. 905.

⁷ Давыдов Н. Из помещичьей жизни прошлого столетия // Голос минувшего. 1916. № 2. С. 196.

⁸ Инсарский В.А. Указ. соч. С. 308.

⁹ Там же. С. 315.

¹⁰ Бунин И.А. Мелкопоместные // Собр. соч. в 6 тт. М., 1987. Т. 2. С. 363–364.

¹¹ Цит. по: Яковкина Н.И. Русское дворянство первой половины XIX века. Быт и традиции. СПб., 2002. С. 63.

¹² Тургенев И.С. Записки охотника. М., 1980. С. 210–211.

¹³ Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем, 1872–1887. М., 1987. С. 328–329.

¹⁴ Цит. по: Лаврентьева Е.В. Повседневная жизнь дворянства пушкинской поры. Этикет. М., 2005. С. 455.

¹⁵ Бунин И.А. Указ. соч. С. 344.

¹⁶ Шиллинг М.А. Мое детство в Малинском // Дворянское собрание. 1994. № 1. С. 123.

¹⁷ Давыдов Н. Указ. соч. С. 194.

¹⁸ Охлябинин С.Д. Повседневная жизнь русской усадьбы XIX века. М., 2006. С. 268

¹⁹ Инсарский В.А. Указ. соч. С. 308.

²⁰ Александра Владимировна Щепкина (1824–1917) // Русские мемуары. Избранные страницы. (1826–1856) / сост. вступ. ст., биогр. очерки и прим. И.И. Подольской. М., 1990. С. 392–393.

²¹ Яковкина Н.И. Указ. соч. С. 62.

²² Давыдов Н. Указ. соч. С. 193.

²³ Инсарский В.А. Указ. соч. С. 312.

ЛИСТУВАННЯ РОСІЙСЬКИХ ІСТОРИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ

CORRESPONDENCE OF THE RUSSIAN HISTORIANS OF THE SECOND HALF OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF UKRAINIAN HISTORICAL SCIENCE: METHODOLOGICAL BASES OF SOURCE ANALYSIS

А.М. Острянюк

Черниговский национальный педагогический университет имени Т.Г. Шевченко

A.M. Ostrianko

Chernigov National T.Shevchenko Teachers' Training University

У статті окреслено основні підходи до листування російських істориків як до джерела вивчення історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. Визначено коло авторів, листи яких підлягають аналізу. Спираючись на властивості носія інформації та особливості розвитку української історіографії, визначено специфічні риси побутування епістолярію у середовищі істориків у другій половині XIX – на початку XX ст., з'ясовано особливості композиції листів та комунікативно-прагматичні стратегії листування вчених.

Ключові слова: листування, історичне джерело, українська історіографія, методологія.

In the article the basic approaches to the Russian historians correspondence as a source of studying the history of Ukrainian historical science of the second half of 19 – beginning of 20 century are outlined. The circle of authors and their letters to be analyzed are investigated. On the basis of source properties and taking into account the characteristics of Ukrainian historiography development the certain features of the scientists' epistolary circulation of the second half 19 – beginning of 20 century are defined. Besides, the elements of composition of letter, communicative and pragmatic strategies of correspondence of historians are found out.

Keywords: correspondence, historical source, Ukrainian historiography, methodology.

Теоретичні та практичні проблеми джерелознавства в сучасній історіографічній ситуації набувають неабиякої актуальності. За умов методологічного плюралізму коректність роботи з джерельною інформацією визначає параметри історичного дослідження – ступінь його науковості, якість одержаних результатів, спосіб конструювання логіки дослідження та обґрунтованість висновків. Рівень сучасних знань з історичного джерелознавства цілком дозволяє оволодіти прийомами роботи з джерелами та ефективно використовувати їх на практиці. Водночас, конкретна дослідницька проблема або комплекс джерел, що вивчається, накладають свою специфіку на процес історичного пізнання, яка повинна бути врахована. Зокрема, вивчення минулого української історичної науки повсякчас передбачає звернення не лише до текстів наукових праць істориків – «чистого» інтелектуального простору життя вчених, на сторінках яких плекалась інтелектуальна традиція, накопичувались історичні знання, а й до усього комплексу джерел, які представляють історіописання як одну з соціальних практик. Серед цих джерел особливе місце належить приватному листуванню.

Слід зауважити, що епістолярій як суспільне явище й історичне джерело досить давно привертає увагу істориків, філологів і філософів¹. Натомість, досвід вивчення листування істориків та особливостей його використання як історіографічного джерела досі залишає чимало проблемних полів². Цікавим і перспективним у цьому контексті виглядає залучення епістолярію істориків до вивчення періоду становлення української історичної науки у другій половині XIX – на початку XX ст. Його залучення до історіографічних досліджень передбачає врахування низки застережень методологічного характеру.

Передусім, слід звернути увагу на умови, в яких відбувалось формування джерельного комплексу. У другій половині XIX ст. сталися істотні зміни у обороті поштових відправлень. Зокрема, з 1845 р. в Росії почався обіг «штемпельних кувертів», а за десять років були випущені перші поштові марки. У 1848 р. з'явилися поштові скриньки³. У 70-х рр. для листування починають використовувати «відкриті листи». Розвиток залізничного транспорту сприяв прискоренню доставки листів, а також розширенню території, охопленої поштовим зв'язком. Земська пошта, започаткована у середині 60-х рр., забезпечила поштовим зв'язком сільські райони. Вхідження Росії до Всесвітнього поштового союзу у 1874 р. дало змогу створити з європейськими країнами єдину поштову територію. Така організація поштового зв'язку діяла до 1917 р., коли через суспільно-політичні потрясіння в Росії порушився усталений порядок роботи пошти, змінилися знаки оплати поштової кореспонденції та знизився рівень безпеки її перевезення.

Розвиток поштового зв'язку був одним з проявів модернізаційних процесів у суспільстві. Можливість діалогу на відстані, яку надавало листування, відповідала потребам реалізації складних соціальних проектів, одним з яких була наука. В рамках реалізації наукових досліджень, особливої ваги набували контакти між вченими. У другій половині XIX ст. формальні контакти істориків обмежувались засіданнями університетських кафедр, вчених рад факультетів, наукових товариств, Всеросійськими археологічними з'їздами (з 1869 р.), з яких шість відбулися в українських містах, а з 1900 р. – Міжнародними історичними конгресами. Іншим «майданчиком» для зустрічей вчених були сторінки наукової періодики, на яких відбувався науковий діалог. У другій половині XIX – на початку XX ст. спостерігається помітний прогрес у можливості оприлюднення наукової продукції, чого явно бракувало раніше. Поява низки фахових історичних часописів зумовила концентрацію навколо них фахівців-істориків й, водночас, сприяла популяризації історичних знань – задоволення соціального замовлення на історію. Кожний з окреслених способів спілкування становить особливий тип дискурсу, відрізняється впливом на різні сфери наукової діяльності – творення наукових концепцій, організацію корпорації вчених, поширення наукових знань, конструювання історичного нарративу, пошук моделей соціального компромісу в розумінні минулого тощо. Епістолярій, за таких обставин, став необхідною умовою творення дослідницької культури,

адже засоби комунікації, їхня швидкість та ефективність у змінюваному полікультурному середовищі багато у чому визначали вектори консолідації дослідницьких зусиль. На відміну від наукових форумів різних рівнів та публікацій, листування уможливило створення динамічного неформального інформаційного простору в межах професійної корпорації істориків, який цементував інтелектуальні та організаційні зусилля, легітимізовані засобами перших двох типів дискурсу. Відтак, епістолярій, завдяки вдосконаленню поштового зв'язку, став доступним та ефективним засобом комунікації, який уможливив зближення істориків, налагодження постійного діалогу / латентного полілогу, що засвідчив наявність організованої «горизонтальної» співпраці істориків за лаштунками дослідницьких текстів. Процес інтенсифікації листування як явище технічного прогресу хронологічно співпадає з процесами концептуалізації та організаційного виокремлення в лоні російської історичної науки українського сегменту. Тому вивчення епістолярію істориків періоду зміни комунікативних можливостей у другій половині XIX – початку XX ст., що є важливим чинником розвитку науки, набуває особливої ваги.

Цілком логічно постає питання про ідентичність істориків. На нашу думку, ця проблема розпадається мінімум на дві складових: ідентифікація історика як фахівця, а також історико-культурна ідентичність вчених. Варіанти визначення останньої, запропоновані дослідниками, вказують на складність однозначного розв'язання цієї проблеми⁴. Не легше і з визначенням професії історика, адже її опис зазвичай обмежується вказівкою на те, що це вчений, фахівець з історії⁵. Під ці критерії підпадають як професіонали, так і аматори. У другій половині XIX – на початку XX ст. вчені-історики вирізнялися, насамперед, фаховою освітою, приналежністю до університетської чи академічної спільноти, постійною участю в наукових форумах, наявністю друкованих праць, які виявляли коло їхніх наукових уподобань та дослідницьку кваліфікацію. Це не применшує ролі аматорів старовини, колекціонерів, антикваріїв та ін., які виконували важливу соціальну функцію, насамперед, популяризаторів, а не творців історичних знань. Творення українського сегменту в російській історичній науці стало можливим завдяки вченим і аматорам старовини, які своєю подвижницькою та професійною діяльністю, студіюванням історії південно-західної Росії обґрунтовували її особливості як великого історичного регіону, що згодом, за умови реалізації політичного проекту «Україна», в українській історичній культурі легітимізувалося в категорію «історія України». Відтак, виокремлення кола авторів, листування яких має інформаційну цінність для української історіографії, має здійснюватись у двох площинах: з одного боку, до нього мають увійти російські вчені-історики другої половини XIX – початку XX ст., які розробляли історію України, а з іншого – дослідники й аматори старовини, діяльність яких була пов'язана з освітніми установами та науковими товариствами в підросійській Україні. Звичайно, коло репрезентантів є доволі значним, що має бути враховано при визначенні вибірки епістолярних комплексів, автори яких мають представляти увесь спектр дослідників за рівнем професіоналізму, корпоративним статусом, дослідницькими інтересами та культурно-історичною ідентичністю. Крім того, характер епістолярної комунікації передбачає відкладання листів переважно у адресатів. Важливу роль у цьому відігравала особистість кореспондента, який, з огляду на ставлення до листування, вирішував його долю: накопичував листи як цінну інформацію або свідчення про значущі для нього контакти, або знищував їх. Переважна більшість тогочасних істориків дбала про збереження листування, що стало запорукою збереженості значної кількості епістолярних пам'яток. В особових фондах вчених відклалися переважно адресовані їм листи, незначна кількість чернеток та копій їхніх власних листів. Значна частина епістолярних комплексів введена до наукового обігу шляхом публікації (листування В. Антоновича, М. Василенка, М. Грушевського, М. Довнар-Запольського, О. Лазаревського, Д. Яворницького). Евристична та археографічна робота у цьому напрямі триває. Проте, прогалини неминучі. Тому реконструкція інформаційного потоку між кореспондентами у повному обсязі часто-густо потребує залучення інших джерел, а також вимагає ретельної внутрішньої критики текстів. Зважаючи на ступінь збереженості епістолярію вчених-істориків у складі реальної джерельної бази, вибірка, яка задовольнятиме визначеним критеріям, може бути сформована.

Дослідження епістолярних текстів потребує врахування більш дрібних, але не менш важливих обставин побутування листів у досліджуваній період. Можливість безперешкодного існування епістолярного дискурсу була забезпечена суспільно-політичними ре-

аліями другої половини XIX – початку XX ст. У царській Росії, де інакомислення переслідувалось, залишалось небагато можливостей для вільного висвітлення своїх думок, однією з яких був епістолярій. Цензура та перлюстрація, орієнтовані переважно на політично неблагонадійних громадян, не мали вирішального впливу на інтенсивність та зміст листування в середовищі істориків. Можливість того, що листи вчених підлягали перлюстрації, заперечувати не можна, однак, не встановлено випадків переслідування вчених на підставі діяльності «чорних кабінетів»⁶.

Листування істориків у другій половині XIX – на початку XX ст. здійснювалось не лише засобами поштового зав'язку. Частина кореспонденції, оформленої за усіма канонами епістолярного жанру, адресувалась «с okazji», або передавалась кур'єрами, знайомими, колегами та ін. Хоча питома вага подібних листів у порівнянні з листами, які «пройшли пошту», незначна, спільне походження та функціональне призначення таких послань зумовлює їх віднесення до епістолярію. До цього ж виду джерел слід віднести і «відкриті листи».

Важливе значення для атрибуції поштових відправлень мають конверти. Як складова поштових відправлень, конверти є досить інформативними щодо з'ясування обставин доджерельного етапу існування епістолярію. Зокрема, на конвертах вказувалась адреса одержувача листа, знаходились знаки оплати послуг пошти (марки), а також штемпелі поштових відділень, які дозволяють судити про вартість поштових послуг та швидкість доставки поштових відправлень.

Популярність і доступність листування вплинули на композицію листа. Еволюція приладдя для писання, зміна функціонального призначення листів зробили епістолярну творчість вільною від ритуальності та обмеженості форм. Передусім, це пов'язано з використанням для листування паперу різного формату, який не дозволяв дотримуватись приписів «Письмовників», правила яких втратили свою актуальність в умовах епістолярного буму у другій половині XIX – на початку XX ст. У переважній більшості для написання листів використовувався папір для листів розміром 144 x 203 мм або менше білого кольору⁷. Текст листа розташовувався на усій площі листа, на відміну від першої половини XIX ст., коли текст листа займав 60-70 % площі аркуша паперу⁸.

Текст листів дедалі більше нагадує оформлену письмово усну мову кореспондентів, яка лише у формулах вітання, прощання, засвідчення відданості й приязності зберігає традиційні норми письмової комунікації. У цьому аспекті листи істориків відрізняються, наприклад, від листів письменників, які тяжіли з одного боку, до філософського трактату, а з іншого – до політичного памфлету⁹. У цьому аспекті виявляються специфічні риси мовної особистості тогочасних істориків. Переважна їх більшість писала російською мовою. Українська мова в середовищі російських істориків – скоріше виняток. Листування українською мовою вели історики, українська ідентичність виходила за межі суто наукових проектів (М. Грушевський, Д. Яворницький, О. Левицький, М. Аркас та ін.). Мовна толерантність цих фахівців зумовлювала використання за потребою російської або іншої мови з іншими кореспондентами, а мовна поведінка вимагала дотримання усіх етичних та моральних норм, характерних для особистого «живого» спілкування. Листи істориків лаконічніші письменницьких і значно менше обтяжені етикетними формулами, ніж листи чиновників чи військових¹⁰. Епістолярна поведінка спонукала до писання листів з метою реалізації прагматичних стратегій: впорядкування поточних справ, координації спільних дослідницьких, видавничих та інших проектів або задля підтримки контактів, і вона не передбачала багатослів'я. Теми «листа-стимула» ставали основою для композиції «листа-відповіді», що слугує основою для реконструкції змісту втрачених листів. Звичайно, в листах зустрічаються імена, прізвища, прізвиська осіб, яких важко ідентифікувати, маловідомі географічні назви, топоніми, скорочення тощо, характерні для соціолекту істориків, що ускладнюють роботу з текстом, проте надають додаткові характеристики особистості автора.

Нарешті, інформаційна цінність епістолярію може бути поставлена під сумнів суб'єктивним характером повідомлень кореспондентів, які в листах презентують власні оцінки подій, явищ, людей тощо. Подолання цього когнітивного дисонансу можливе шляхом верифікації відомостей листів даними інших джерел, а за умови їх відсутності – логічним обґрунтуванням можливості / реальності того, що зафіксовано в джерелі, з акцентом на унікальність інформації, вміщеної в листі.

Таким чином, залучення епістолярію істориків до дослідження історії української історичної науки передбачає врахування цілої низки особливостей формування, побутування та збереженості носія інформації, функціональних можливостей епістолярного дискурсу в Росії у другій половині XIX – на початку XX ст. та пізнавальної ситуації початку XXI ст. Визначені особливості повинні сприяти обранню найбільш ефективної методики опрацювання інформації епістолярних текстів.

Примітки:

¹ Див.: Абросимова С.В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі // Дніпропетровський історико-археологічний збірник / За ред. О.І. Журби. Дніпропетровськ, 2009. С. 57–115; Белунова Н.И. Дружеские письма русской интеллигенции конца XIX – начала XX в. СПб., 2000; Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. Епістолологія: Короткий історичний нарис. Київ, 1998; Данкер З.М. Функціонально-семантична організація тексту частного письма. СПб., 1992; Ковалева Н.А. Русское частное письмо XIX века: Коммуникация. Жанр. Речевая структура: [На материале писем А.С. Пушкина, И.С. Тургенева, Л.Н. Толстого и А.П. Чехова]. М., 2001; Коцюбинська М.Х. Люди і люди: роздуми про епістолярну творчість. Київ, 2009; Кучина Т.Г. К изучению эволюции эпистолярных источников второй половины XIX – начала XX вв. // Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавание в вузах: Тезисы докладов III Всесоюзной конференции, Новороссийск, 1979. М., 1979. С. 219–224; Сапожникова Н.В. «В ПИСЬМЕ Я ЕСМЬ»: жизнь и философско-антропологическая судьба эпистолярного дискурса «русского» XIX века. Нижневартовск, 2006; Altman J.G. Epistolarity: Approaches to a Form. Columbus, 1982; Skwarczyńska S. Teoria listu. Lwow, 1937; та ін.

² Див.: Колесник И.И. Принципы классификации и анализа эпистолярных источников (по материалам переписки С.М. Соловьева) // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвузовский сборник научных трудов. Днепропетровск, 1985. С. 79–84; Крицкий Ю.М. Эпистолярное наследие историков как историографический источник (середина XIX в. – 1917 г.) // История и историки. Историографический ежегодник. 1973. М., 1975. С. 85–112; Остряк А.Н. Эпистолярный как историографический источник по истории украинской исторической науки второй половины XIX – начала XX в. // Вспомогательные исторические дисциплины – методология истории в системе гуманитарного знания: материалы XX междунар. науч. конф. Москва, 31 янв. – 2 февр. 2008 г.: в 2 ч. / редкол.: М.Ф. Румянцев (отв. ред.) и др. М., 2008. Ч. 2. С. 506–509.

³ Міронова І.С. Що таке «пошта»? (Старий та новий погляд на проблему) // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. 2010. Вип. 57. С. 98–108.

⁴ Див.: Богдашина О. До питання про національну ідентифікацію істориків України другої половини XIX – початку XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2011. Вип. 21. С. 6–21; Котенко А.Л., Мартинюк О.В., Миллер А.И. «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны // Новое литературное обозрение. 2011. № 108 [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/node/2397>; Масненко В. Історична думка і націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ, Черкаси, 2001; Rudko S.O. «Українська орієнтація» czy «podwójna lojalność»: przykład Mykoły Wasylenki (1866–1935) // Historia-mentalność-tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. Rzeszów, 2008. S. 480–490; та ін.

⁵ Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под. ред. чл.-корр, АН СССР Н.Ю. Шведовой. 20-е изд., стереотип. М., 1988. С. 209; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, 2001. С. 404; Словарь историка / под ред. Н. Оффенштадта при участии Г. Дюфо и Э Мазюреля; пер. с фр. Л.А. Пименовой. М., 2011. С. 61.

⁶ Измозик В.С. Черный кабинет // Родина. 2000. № 10. С. 48–54; Абакумов О.Ю. «Самая непроницаемая тайна» (О перлюстрации в России в середине XIX в.) // Освободительное движение в России. Межвуз. сб. научн. трудов. Саратов, 2001. Вып. 19. С. 11–36.

⁷ Большой филателистический словарь / Сост. Владинец Н.И., Ильичев Л.И., Левитас И.Я. и др. М., 1988. С. 37–38.

⁸ Рейсер С.А. Русская палеография нового времени (Неография): Учеб. пособие для студ. вузов. спец. «История». М., 1982. С. 9.

⁹ Кузьменко В. Генеза європейської приватної кореспонденції та візантійська епістолярна традиція // Київська старовина. 2003. № 3. С. 13.

¹⁰ Жижов Э.Б. «Милостивый государь!.. Примите уверение...» Эпистолярный этикет военнослужащих русской армии // Русская речь. 1993. № 3. С. 64–68.